

VÄKIVALLAN RUUMINAVAUS

SUOMENTAJAN JÄLKISANAT

ELIAS CANETTIN TEOKSEEN *JOUKKO JA VALTA*

Ei ole mikään konsti sanoa: ”Minä olen huolissani.”
Täytyy olla.
S. J. Lecin mukaan.

Tämän vuosisadan suuret villitykset natsismi ja psykoanalyysi antoivat Elias Canetille aiheen kirjaan *Joukko ja valta*. Syntyi laaja tutkielma valan ja käskyn luonteesta. Canetti pyrkii asettamaan vuosisatamme tapahtumat oikeisiin yhteyksiinsä hakemalla vastaavuuksia hyvin monenlaisista kulttuureista. Kaikkialla ongelmaksi osoittautuu eloonjääjä: se joka käyttää toisia hyväkseen niin että itse jää viimeiseksi jäljelle. Canetti haluaa meidän miettivän, miten voisimme selvitä eloonjääjästä.

Elämäkerrallista taustaa

Elias Canetti (1905–94) kuvaa valtatutkimuksensa alkuhistoriaa seuraavasti. Sitaatti on peräisin hänen muistelmatriologiansa keskimmäisestä osasta, ja tästä löytyy kaikki olennainen:

”Aloittaessani oli ihmeen kirkas, viileä aamu. – – avasin tuon kirjan, joka herätti minussa vastustusta heti ensimmäisestä sanasta lähtien ja herättää yhtä paljon vielä nytkin, 55 vuotta myöhemmin: Sigmund Freudin kirjan *Massenpsychologie und Ich-Analyse*.*

Löysin siitä, niin kuin yleensä Freudin teoksista, ensin lainauksia kirjailijoilta, jotka olivat käsitelleet samaa aihetta; näiden kirjoittaja oli useimmiten Gustave Le Bon.† Jo tapa, jolla asiaa lähestyttiin, ärsytti minua. Melkein kaikki nämä kirjailijat olivat sulkeneet itsensä joukon ulkopuolelle; joukko oli heille vieras tai he tuntuivat pelkäävän sitä, ja ryhtyessään sitä tutkimaan he viittilöivät: pysy kymmenen metrin päässä minusta! Joukko näytti olevan heille jotain pitaalista; se oli eräänlainen tauti, ja oli löydettävä sen oireet ja kuvattava ne. Heille oli ratkaisevaa, että he pysyivät selväpäisinä joutuessaan vastakkain tämän ilmiön kanssa, etteivät antaneet vietellä itseään, eivät hukku-

* Freud 1940.

† Le Bon 1912.

neet joukkoon. – – Freud oli kokenut sotainnostuksen Wienissä lähes 60-vuotiaana kypsänä miehenä. Oli ymmärrettävää, että hän asettui torjumaan tällaista joukkoa, jonka minäkin olin lapsena tuntenut. Mutta yrityksessään hänellä ei ollut käytettävissä minkäänlaista hyödyllistä tutkimusvälinettä. Hän oli koko ikänsä harrastanut sellaista, mikä tapahtui yksilössä, yksityisessä ihmisessä. Lääkärinä hän näki potilaita, jotka ilmaantuivat hänen luokseen yhä uudelleen pitkän käsittelyn aikana. Hänen elämänsä kului vastaanotto- ja työhuoneessa. – –

Olin tosin täysin vailla teoreettista kokemusta, mutta käytännössä tunsin joukon **sisältäpäin**. – – olin tietoinen siitä, miten **mielellään** ihminen uppoutuu joukkoon. Sitäkin olin ihmetellyt. – – Freudin tutkimuksesta puuttui mielestäni ennen kaikkea ilmiön **tunnustaminen**. Minusta se oli aivan yhtä alkuperäinen kuin *libido* ja nälkä. Ei ollut kysymys siitä, että sen olisi voinut hävittää maailmasta johtamalla sen tietynlaisista *libidon* konstellatioista. – –

Osoittaakseni asian perustavaa luonnetta ja väistämättömyyttä puhuin siihen aikaan **joukkovietistä**, jonka asetin samanarvoisena sukuvietin rinnalle. – –

Tuohon ajanjaksoon, elokuun 1. päivästä 10. päivään 1925, sijoitan varsinaisen riippumattoman henkisen elämäni alkamisen. Freudia vastaan asettuminen oli alkuna sen kirjan tekemiselle, jonka julkaisin vasta 35 vuotta myöhemmin, vuonna 1960.”*

Canettin mainitsema kirja on nimeltään *Joukko ja valta*.† Tätä 550-sivuista teosta voi pitää kirjailijan pääteoksena. Se on käännetty lukuisille kielille, viimeksi tanskan ja suomen kielelle.

2

Joukko ja valta kuuluu sosiologian alaan. Joukkoilmiöt ovat sosiaalisia jo määritelmänsä nojalla, ja myös valta edellyttää vähintään kahta olentoa. Canetti ei kuitenkaan tyydy sosiologiseen näkökulmaan, vaan hän tukeutuu psykiatriaan, uskontotieteeseen, kansatieteeseen, historiaan ja etologiaan; ihmisten keskinäisten suhteiden lisäksi hän tarkastelee ihmisen ja muun luonnon suhdetta. Tämä laajentaa tutkimuksen alaa ja selitysvoimaa huomattavasti.‡

* Canetti 1985: 154–156. Suomennosta muutettu.

† Canetti 1998. — Haluan käyttää tilaisuutta hyväkseni ja kiittää ensinnäkin Suomen Kulttuurirahastoa, joka myönsi apurahaa *Joukon ja vallan* suomentamiseen. Samalla kiitän niitä, jotka lukivat käännöskäsikirjoitusta sen eri vaiheissa ja huomautuksin ja neuvoin ohjasivat kääntäjää. Fil. tri Jussi Kotkavirta luki koko käsikirjoituksen; fil. tri Vesa Ruuska, fil. kand. Tapio Tamminen ja fil. kand. Mika Vepsäläinen lukivat käännöksen internet-versiota. Ilman heidän apuaan olisi moni liitos natissut ja moni sauma hölskynyt.

‡ Canettin luonnekuvakokoelma *Avainkorva* (Canetti 1994) on eräänlainen kaunokirjallinen jälkilause *Joukkoon ja valtaan*. Kokoelmasta löytyy *Joukon ja vallan* henkilöitä ja aiheita: esimerkiksi Jumalanöykkäri on Peter Cartwright ja Juonihaavi on paranooikko. Joissakin luonnekuvissa näkyy Canettin aikalaisia: Riippumaton on Bertolt Brecht ja Kapellivihtori on Hermann Scherchen. Säkky voisi olla Henri Bergsonin (1994: 45) kuvaama ujo ihminen tai vaikkapa joku abstrakti muotifilosofi, joka ei millään tahtois joutua kosketuksiin todellisuuden kanssa.

Koska Canetti on myös kaunokirjailija — hän on julkaissut mm. kolme näytelmää ja romaanin —, hänen kirjoitustyyhinsä eroaa monista muista tuntemistani filosofeista; esitystavaltaan hän on lähellä Michel Foucault'ta.* Canetti ei luo filosofista järjestelmää eikä hän liihottele abstrakteissa sfääreissä: hän puhuu ihmisten kielellä ihmisten asioista ja osoittaa, millainen mieli löytyy näköjään mielettömien sattumusten takaa. Kaikki Canettin keskeiset käsitteet — esimerkiksi *ota* ("Kuolema, missä on sinun otasi?"), *eloonjääminen* (*Überleben*) ja *muodonmuutos* (*Verwandlung*) — ovat lähtöisin arkikielestä eivätkä filosofian kielestä. Hänen mielenkiintonsa kohdistuu arkisiin asioihin, ja hän tutkii myyttejä, satuja ja sanontoja. Nämä ovat usein hyvin paljastavia, sillä niihin on tiivistynyt inhimillistä kokemusta ja ne paitsi ilmentävät menneiden polvien maailmankuvaa myös ohjaavat omia havaintojamme ja tulkintojamme ("Hän joutui vihollisen *käsiin*", "Hän *hotkaisi* koko Puolan").

Joukko ja valta liittyy luontevasti Canettin muuhun tuotantoon. Romaani *Sokeat* (1935) ja näytelmät *Häät* (1932) ja *Komedia itserakkaudesta* (1934) esittelevät samoja teemoja kuin *Joukko ja valta*: omistamista, valtaa, hulluutta ja yksilön ja joukon suhdetta. Taustana ovat Canettin elämänhistoria (kansallissosialismin nousu) ja hänen tutkimustyönsä. Kielensä ja tapahtumiensa osalta nämä teokset sijoittuvat ehtaan wieniläiseen ympäristöön. — Kun Canetti joutui pakenemaan *Anschlussia* Lontooseen vuonna 1938, hän keskittyi kirjoittamaan *Joukkoa ja valtaa* ja luopui kaunokirjallisista töistä, lukuun ottamatta aforismeja (suomeksi valikoimat *Ihmisen alue* ja *Kellon salainen sydän*) ja näytelmää *Hetki eli Ehdonalaiset* (1952), joka käsittelee eloonjäämis-kysymystä.

Varsinaista jatko-osaa Canetti ei *Joukolle ja vallalle* kirjoittanut, vaikka teoksessa sellaiseen viitataankin. Jatko-osan ideoita lienee käytetty esseekoelmassa *Das Gewissen der Worte* (1974). Muistelmatriologiassaan Canetti palaa lapsuuteensa ja nuoruutensa Wieniin ja kuvaa, kuinka hänestä tuli *Joukon ja vallan* kirjoittaja. Trilogia päättyy äidin kuolemaan.

Aatehistoriallista taustaa

Tieteellisistä lähtökohdistaan Canetti ei juuri puhu. Hän lähtee liikkeelle todellisista ilmiöistä ja koettaa paljastaa erilaisten käytösmallien sisäistä logiikkaa. Hän käyttää runsaasti empiiristä aineistoa, ja metodisesti hän on Max Weberin huonetta ja sukua, mutta hänen "tiedostamismenetelmänsä" on väkevä ja varsin omintakeinen. *Joukkoa ja valtaa* voi lukea aivan sellaisenaan, sillä Canetti esittää kaiken tarpeellisen: tapahtumat, tulkinnan, perustelut. Voi kui-

* Canettin ja Foucault'n tärkein ero koskee heidän kielenkäyttöään. Foucault'n kieli on raskaahkoa ja synteettistä: hän pyrkii sanomaan asian mahdollisimman perusteellisesti yhdessä virkkeessä. Canettin kieli on kerkeää ja analyttistä: virkkeet ovat lyhyitä ja teksti etenee omalla painollaan. Canetti on saksan kielen käyttäjänä ukko Lutherin ja Sigmund Freudin tasoa. (Mainittakoon, että saksa ei ole hänen äidinkieltään.)

tenkin huomata, kuinka tekstin takaa löytyy seikkoja, joita ei varsinaisesti mainita. Jaksossa ”Kansakunta ja historia” viitataan selvästi José Ortega y Gassetin teokseen *Massojen kapina*, mutta se pitää oivaltaa. Friedrich Nietzsche’n *Wille zur Macht* vilahtaa aivan ohimennen. Klassiset filosofit Immanuel Kant ja G. W. F. Hegel jäävät nimeämättä joskaan eivät huomiotta. Edvard Westermarckin ideoita voi huomata luvussa ”Kuolleet eivät ole jääneet eloon”.

Myöskään Sigmund Freudin nimeä ei *Joukossa ja vallassa* mainita, vaikka teos on nimenomaan Freudin ajatusten kritiikkiä. (Englanninnokseen on tosin lisätty alaviite, joka perustuu esseeseen *Macht und Überleben*.) Asiantunteva lukija kyllä havaitsee tämän, mutta Canettin teksti toimii, vaikka ”perutekstejä” ei tuntisi.

Kaikkein suurinkin arvoitus vain vilahtaa taustalla: kansallissosialismin nousu ja uho. Canetti seurasi Saksan kehitystä — poliittisia murhia, inflaatiota, juutalaisvastaisuutta, natsien valtaantuloa — hyvin läheltä ja joutui lopulta pakenemaan Wienistä. Canetti on juutalainen ja eloonjääjä, ja tuntuu ymmärrettävältä, että eloonjäämiskysymys askarruttaa häntä. Vaikka asiaa ei missään mainita, *Joukko ja valta* pyrkii ymmärtämään tapahtumia, jotka johtivat toiseen maailmansotaan. Teos ei kuitenkaan sitoudu tiettyihin lähihistorian tapahtumiin, vaan se pyrkii löytämään yleisinhimillisiä lainalaisuuksia ja suhteuttamaan tapahtumat niihin. Vuosisatamme onnettomuudet hämmentävät meitä osin juuri siksi, että ne ovat niin lähellä, ja Canettin kaukaa hakemat selostukset — esimerkiksi mongolit ja Muḥammad ibn Tuḡluq — auttavat asettamaan ne oikeaan yhteyteen. Ihmiset ovat aina olleet julmia: minuus tuntuu ohimenevästi ehjältä silloin kun toinen jauhautuu murskaksi. Tätä kestää niin kauan kuin pelkäämme omaa kuolemaamme ja koetamme sysätä sen toisten niskoille, osoittaa Canetti.

Erityisen tuomittavaa tuollainen toisten kuoleman hyväksikäyttö on politiikassa, kun luotetaan vastustajan kuolemaan. Canettin mukaankansanedustuslaitos voi toimia vain jos kuolema suljetaan sen ulkopuolelle. Sitä paitsi vastustajien surmaaminen kääntyy tarkoitustaan vastaan, kun vastustaja saa marttyyrin (vrt. Horst Wessel) ja tappo vain tiivistää sen rivejä.

Radikaaleimmin Canetti uudistaa joukkotutkimusta siirtämällä huomion pois joukon johtajasta. Aikaisempi tutkimus Le Boniin ja Freudiin asti oli kiinnostunut siitä, kuinka johtaja hypnotisoi joukon noudattamaan käskyjään. Canetti osoittaa, että johtajat eivät ole välttämättömiä joukon muodostumiselle; löytyy monenlaisia johtajattomia joukkoja. Johtaja ei voi kääntää joukkoa sellaiseen suuntaan, johon joukko ei halua. Joukon jäsenille joukko on viimeinen pakopaikka, jossa voi vapautua käskyn odista, ja jos johtaja ei tätä ymmärrä, hän menettää asemansa hyvin nopeasti.

Joukon ja vallan aiheena on pohjimmiltaan aikamme dilemma, jota esimerkiksi Ilkka Niiniluoto on kuvannut näin:

”Moderni tiede ja tekniikka ovat antaneet ihmiskunnalle mahdollisuuden hävittää itsensä ydinsodan kautta. Vaikka tältä tuholta välttyttäisiinkin, jatkuvan taloudellisen kasvun ideologian siivittämä teollisuuden hillitsemätön kehitys uhkaa pilata ja saastuttaa maapallon elinkelvottomaksi ihmiselle ja muille eläinlajeille. Tekniikan haittavaikutusten säätely ja ekologisen katastrofin ehkäiseminen voi puolestaan synnyttää ihmisarvoa polkevia kontrollikoneistoja, jotka tekevät demokraattisen yhteiskuntajärjestelmän mahdottomaksi.”*

Tällaisen tilanteen syy ja synty on meille itsellemmekin arvoitus, ja siihen Canetti teoksessaan keskittyy. Emme voi torjua vastuuta ja kuvitella itseämme ajopuuksi. Canetti pitää päänsä kylmänä, eivätkä historian kauheimmatkaan julmuudet häntä lannista. Hän tarttuu kuolemaa sarvista ja näyttää, millaisin asein kuolema meitä päivittäin uhkaa. Nuo aseet ovat pelottavia, koska me suostumme niitä pelkäämään. Näin ei välttämättä tarvitsisi olla, Canetti osoittaa; hänen kirjaansa voi pitää vastauksena Paavalin edellä mainittuun kuuluisaan kysymykseen: ”Kuolema, missä on sinun otasi? Tuonela, missä on sinun voittosi?” Tämä viittaussuhde on konkreettinen ja ilmeinen, vaikka Canetti ei sitä mainitsekaan (siksi suomennoksessa käytetään sanaa *ota*).

Canetti ei kuvaa vain menneisyyttä. Omalta vuosikymmeneltämme löytyy tapahtumia (mm. Jugoslavia, Ruanda), jotka noudattavat hänen esittämäänsä lainalaisuuksia suorastaan makaaberilla tavalla. Canettin voi myös sanoa ennustaneen sosialismin romahduksen jo vuonna 1960, kun hän esitteli, miten tärkeitä kasvukuvitelmat ihmisille ovat; kapitalismi voitti, koska se pysyy tarjoamaan tehoisampia kasvukuvitelmia. Eri asia on, pääsevätkö kaikki tosiasiallisesti tuosta kasvusta osalliseksi.

Joukko ja valta on laaja teos, ja siinä käsitellään sosiaalisia ilmiöitä hyvin erilaisista näkökulmista. Voisi sanoa, että kaikki ihmiselämän ilmiöt hedelmöityksestä hautaan ovat mukana. Olen jakanut teoksen aihepiirit kahdeksaan luokkaan, mutta tämä jaottelu on vain ehdotus ja teos voitaisiin nähdä toisinkin.

1. Joukkoilmiöt. — Aluksi kuvataan erilaisia joukkoja ja joukkoihin liittyviä ilmiöitä. Canettin tyylikeinona on voimakas eläytyminen kuvattuihin tapahtumiin: vähän väliä lukija temmataan milloin minkäkinlaisen joukon mukaan. Canetti esittää useita kontrastiivisia jaotteluja (avoin/suljettu, hidas/nopea, rytminen/ryytynyt joukko) ja sitten viisikohtaisen jaon, joka perustuu hallitsevaan tunnetilaan ja sulkee sisäänsä myös eläinlaumat: raivo-, pako-, kielto-, kääntymys- ja juhlanjoukko. Joukot ovat suuria, mutta niiden ohella on

* Niiniluoto 1984: 334. Ks. myös Hautamäki 1988, McClelland 1989 ja Hämäläinen 1996.

pieniä ihmisryhmiä eli **joukkueita** (*Meute*). Nämä Canetti jakaa neljään luokkaan: metsästys-, sota-, suru- ja kasvujoukkue.

2. Uskonnolliset ilmiöt. — Uskonnot syntyvät joukkuetyyppien muuttuessa toisikseen. Joukkue haluaa pysyä koossa ja koettaa säilyttää kollektiivisen mielialan siirtämällä sitä tilanteen mukaan erilaiseen astiaan. Uskonnot jakaantuvat samoin kuin joukkueet: on metsästys-, sota-, suru- ja kasvu-uskontoja. Esimerkiksi kristinuskon on suru-uskonto ja islam sotauskonto; vapaata markkinataloutta Canetti pitää kasvu-uskontona. Ehkäpä uskonnon tunnuspiirteeksi ei pitäisikään ottaa yliluonnollisia ilmiöitä vaan pelkästään se, ettei haluta kyseenalaistaa tiettyjä mieluisia illuusioita. Tarkastelutapa on reduktiivinen, eikä Canetti usko tuonpuoleiseen. Hän on hyvin lähellä Wilfred R. Bionia huomauttaessaan, että uskonnollinen joukkue (Bionilla ”messiaaninen ryhmä”) voi pysyä koossa vain jos onnistuu lykkäämään tavoitteensa tuonpuoleiseen; tavoitteen saavuttaminen johtaisi — paradoksaalista kyllä — joukon hajoamiseen.* Uskontojen kannattaa asettaa tavoitteensa niin ettei niitä voida tämänpuoleisessa saavuttaa.

3. Joukot mielisairauksissa. — Tarkasteltaessa joukkokuvitelmiä asemaa eri mielisairauksissa päädytään varsin kiehtoviin tuloksiin: skitsofreenikko koettaa kuvitellun joukon avulla vapautua käskyn odista; kasvuhaluiset joukot ovat paralyytikon puolella; juoppohullun harhat ovat joukoittaisia; paranoioikka väijyvät vihamieliset joukkueet. Paranoia on leimallisesti vallan sairaus, ja kirja päättyy laajaan analyysiin leipzigilaisen tuomarin Daniel Schreberin muistelmista. Canettin terävimpiin huomioihin kuuluu se, kuinka hän asettaa rinnatuksin Daniel Schreberin ja Adolf Hitlerin. Kuinka maailmanhistoria olisikaan muuttunut, jos saksalaiset olisivat osanneet asettaa ”Hermosaira-an muistelmat” ja *Taisteluni* samaan yhteyteen! Joukoilla oli sekä Schreberille että Hitlerille tärkeä poliittinen ja psyykkinen merkitys.

4. Väkivaltailmiöiden ruumiillinen perusta. — Ihmisen ruumis ja kouriintuntuva todellisuus määräävät ihmisen toimintaa, kehitystä ja ymmärrystä hyvin pitkälti. Canetti on varsin etäällä niistä filosofeista, jotka liihottelevat aineettomissa ideamaailmoissa. Väkivallan perustana on ihmisen ravinnonhankinta. Heti kirjansa aluksi Canetti toteaa: ”Ihminen ei pelkää mitään niin paljon kuin tuntematonta kosketusta.” Mitä kosketuksesta saattaisi seurata? Ihminen tarttuu kädellään saaliiseen, repii sen rikki, vie suuhunsa, puree ja nielee. Saalis kulkee pitkän pimeän taipalen ruumiin sisässä ja saaliista imetään kaikki hyödyllinen ja sulatetaan omaan ruumiiseen, kunnes jäljelle jää vain jätettä ja pahaa hajua. Se poistetaan ruumiista häpeillen. ”Saalis otetaan väkivalloin kiinni ja hotkitaan väkivalloin suihin”, kirjoittaa Canetti ja jatkaa: ”Kun väkivalta lakkaa hätäilemästä, se muuttuu vallaksi.”

* Bion 1979: 120.

5. **Valta.** — Valtaa eli mahtia on vaikea eritellä, koska se on moniulotteinen ilmiö ja eri ihmiset ja eri kielet käsittävät sen niin eri tavoin. **Vallan** ja **väkivallan** eroa voi havainnollistaa sillä, miten kissa leikkii pyydystämällään hiirellä. Kun kissa antaa hiiren juosta vähän matkaa, hiiri ei enää ole kissan väkivallan kohteena mutta se on yhä kissan vallassa. Kissa valvoo tilaa, jossa hiiri on, mutta suo hiirelle toivonpilkahduksen. Vallalle voidaankin esittää seuraavat määreet: tila, toivonpilkahdus, valvonta ja tuhohalu. Näissä Canetti on mielestäni tavoittanut olennaisen. Väkivalta piilottelee aina vallan takana. Väkivaltias haluaa käyttää toisia joko ravinnokseen tai muutoin hyväkseen niin että hän itse jää viimeisenä jäljelle. Kummassakin tapauksessa hän jää eloon toisten kuollessa. — Valta merkitsee Canettille myös silkkaa pystyvyyttä ja kykenevyyttä, eräänlaista narsismia jota ihminen kokee voidessaan hallita maailmaa.

6. **Eloonjääminen.** — *Überleben* eli eloonjääminen tois(t)en kuollessa on teoksen ydinkäsitteitä. Kun joku jää eloon toisen kuollessa, hän tuntee voittaneensa kuoleman; vainaja oli heikompi kuin hän, ja niinpä eloonjääjä on valtansa tunnossa. ”**Tappaminen** on eloonjäämisen alkeellisin muoto. – Ihminen haluaa kaataa hänet [vihollisen] voidakseen tuntea, kuinka hän itse elää yhä ja toinen ei enää elä.” Etelämerellä uskotaan, että tapetun miehen voima, *mana*, siirtyy tappajalle. Sodassa taasen on tärkeää, että vihollisten lisäksi kaatuu myös omia; pääasia on, että itse jäädään eloon mahdollisimman monien kuollessa. Kuolema on — ainakin näennäisesti — voitettu uhraamalla toiset kuolemalle; kyse voi toki olla joko fyysisestä tai sosiaalisesta kuolemasta. Toiset toimivat ”kuolemanjohdattimena”. Tämä illusorinen kuolemattomuus on Canettin mukaan ihmiskunnan polttavin ongelma.

7. **Käsky.** — Kuolema löytyy käskynkin takaa. Käsky on alun perin tappouhkaus: vahvempi eläin antaa heikommalle pakokäskyn, ja heikomman on paettava henkensä edestä. Ihmisten kesken annetut käskyt ovat loitonneet melko kauas alkuperästään. Jos ihminen ei tottele saamaansa käskyä, ei käskijä välttämättä surmaa häntä. Lisäksi tottelemisesta palkitaan: käskyyn yhdistetään ruokalupaus. Tilanne ei kuitenkaan ole ongelmaton, sillä käskyn otaa ei pidä jättää huomiotta. Kun ihminen tottelee saamaansa käskyä, käskyn ota jää häneen. Ihminen haluaa vapautua tuosta odasta — se on piikki hänen lihasaan. Kuinka vapautus on mahdollinen? Canetti esittää kolme vaihtoehtoa: joukkoon sulautumisen, psykoosin ja toisten käskemisen. Näistä viimeinen on meidän itse kunkin käytössä. Kun voimme käskää jotakuta toista samalla tavoin kuin meitä itseämme on käsketty, silloin vapaudumme odasta. Selkeimmin tämä näkyy lastenkasvatuksessa ja sotaväessä.

8. **Muodonmuutos.** — Wilhelm Dilthey nimitti hermeneutiikaksi sitä, miten ihminen etsii tekstistä merkkejä toisesta psyykestä ja pyrkii eläytymään toisen ihmisen sielunelämään. Hermeneutiikka varmastikin sisältyy siihen laajaan ilmiökenttään, jota Canetti kutsuu muodonmuutokseksi ja joka suunnil-

leen vastaa Freudin samastumista. (Canettin *Einverleibung* eli sula[u]ttaminen, inkorporaatio vastannee Freudin kohteenvaihtoa.) Muodonmuutos erottaa ihmisen eläimistä; ihmiset ”ovat muodonmuutokselle kiitollisuudenvelassa kaikesta parhaimmastaan”. Ihminen voi laittaa itsensä sekä toiseksi ihmiseksi että eläimeksi, kuten Canettin bušmanniesimerkit osoittavat. Myös suru-uskonnot syntyvät samastumisesta: ihminen on kehittynyt taitavaksi metsästäjäksi nimenomaan sen ansiosta, että hän pystyy asettumaan saaliin nahkoihin ja aavistamaan sen juonet; sitten hän surmaa saaliin ja syö sen, mutta samalla hän surmaa osan itseään; hän kokee myös saaliin piinan ja ahdistuksen, koska on eläytynyt sen asemaan; hän kokee ahdistusta ja syyllisyyttä; ahdistus purkautuu uskonnoksi, jonka keskushenkilön — Tammuzin, Adoniksen, Kristuksen, Hūsinin — olisi kaikista ihmisistä viimeiseksi pitänyt kuolla; kuoleva jumala ottaa pois maailman synnin. (Canetti päätyy siis erilaiseen tulkintaan kuin Freud *Toteemissa ja tabussa*.)

Canetti ja psykoanalyysi

Kuten heti alussa kävi selväksi, *Joukko ja valta* on psykoanalyysin kritiikkiä. Mitä Canetti tarkkaan ottaen kritisoi, ja kuinka psykoanalyysin tulisi hänen ajatuksiinsa suhtautua?

Ensiksikin kannattanee panna merkille, että Canetti tukeutuu varsin laajaan ja painavaan aineistoon. Kenenkään ei kannattane kieltää esitettyjä havaintoja eikä niiden todistusvoimaa. Canettin kokoamat havainnot auttavat varmasti myös psykoanalyyttistä tutkimusta. Hänen tulkintansa Schreberin paranoiasta ja homoseksuaalisuudesta on nähdäkseni oikeampi kuin Freudin, jonka mukaan paranoian perustana on homoseksuaalisuus.* Toisaalla Canetti arvostelee Freudia siitä, että tämä viittaa ”Hermosairaamuihneisiin” kovin pintapuolisesti ja tekee liian pitkälle meneviä johtopäätöksiä.† — Canettia puolestaan voisi moittia siitä, ettei hän suo seksuaalisuudelle oikeastaan mitään merkitystä. Toisaalta Canettia voisi pitää ego- eli itsesäilytysviettien suurena analyytikkona siinä missä Freud oli seksuaaliviettien pauloissa.

Joka tapauksessa Canettin ja psykoanalyysin välillä vallitsee hienoinen joskaan ei ylittämätön juopa niin kauan kuin Canettin esittämille havainnoille ei esitetä uskottavaa ja kattavaa psykoanalyyttistä selitystä. Uskoakseni sellainen voidaan löytää. Sekä Freud että Canetti puhuvat eri yhteyksissä ”valtamere- tunnelmasta”, joka tarkoittaa yksilön sulautumista johonkin suurempaan: ole- massaolon hätä (Martin Heideggerin *Sorge*) hellittää hetkeksi ja yksilön rajat katoavat. Joukkoon sulautuminen on yksi monista keinoista, joilla ”valtamere-

* Freud 1943.

† Canetti 1974: 35; Schreber 1995. (Lisäys: Freud ja Canetti olivat tässä kohden vääräs- sä: Schreberin tapauksessa ei ollut kysymys homoseksuaalisuudesta vaan transseksuaali- suudesta. — 2000.)

tunnelmaa” tavoitellaan; muita keinoja voi yhtä lailla löytää arkielämän pii-ristä. Kaikille niille on yhteistä, että niissä pyritään **muuntuneeseen tajunnan-tilaan**. Ihminen haluaa niin sanoaksemme paeta kovaa arkitodellisuutta; hän haluaa vapautua jatkuvasta varuillaanolosta ja tuntea olonsa huolettomaksi. Hyvin monenlaiset asiat voivat tarjota tuota huolettomuutta: joukkoon su-
lautuminen, uskonnollinen ja sukupuoli hurmio, taideteokseen uppoutu-
minen, päihteiden käyttö jne. Kaikkia näitä ilmiöitä on totuttu nimittämään
hiukan alentuvasti todellisuudenpaoksi ja regressioksi. Regressiivisiä ilmiöi-
tä on monenlaisia ja niiden vaikutusmekanismit vaihtelevat, mutta Canettin
joukkovietti voidaan selvästi lukea niihin. Yksilön persoonallisuuden rakenne
määrää, millaisin keinoin hänen kannattaa pakoa tavoitella.

Mistä regressiossa ja ”valtameritunnelmassa” pohjimmiltaan on kyse? Se-
litystä voi etsiä Margaret S. Mahlerin ym. kuvailemasta **äitiyhteyskokemukses-
ta**: aivan pieni lapsi tuntee sanomattoman syvää turvallisuudentunnetta äitin-
sä rinnoilla (en voi uskoa, että kyse olisi sikiöajasta). Lapsi kyllä tajuaa olevan-
sa erillinen olento, mutta toisen suuren olennon lämpö ja läheisyys tarjoavat
turvallisuuden- ja hyvänolontunnetta, sanalla sanoen huolettomuutta, josta ei
mielellään luopuisi. Aikuisena hän tiedostamattaan hakee samanlaisia tilantei-
ta, joissa hän voi jättäytyä suuren hyväntahtoisen olennon — vaikkapa joukon
— huomaan ja tuntea olonsa edes väliaikaisesti huolettomaksi.

Yksilöpsykologiasta. — Jos pitäisi mainita seikka, jonka osalta Canetti
ei ylitä psykoanalyysia, niin olisi puututtava yksilön psykologiaan. Kuvates-
saan esimerkiksi Schreberiä, Hitleriä ja Muḥammad ibn Tuḡluqia ei Canetti
pyri selvittämään heidän paranoiansa syntyhistoriaa — miksi juuri näistä mie-
histä tuli sellaisia kuin tuli? Tässä Canetti kyllä kuvaa tapahtumat ja seurauk-
set, mutta syyt jäävät avoimeksi. Hän mainitsee, että eri ihmiset suhtautuvat
joukkoon eri tavoin, mutta mihin erot perustuvat? Miksi Nietzsche suhtautui
joukkoon niin kopeasti? Minkälaiset ihmiset valikoituvat mukaan skoptsien
salaseuraan? Joukko on emergentti ilmiö suhteessa yksilöihin, ja tämä emer-
genssi kaipaisi lähempää huomiota kuin pelkkä sosiologinen näkökulma tar-
joaa. Freudin *Massenpsychologie* on heikkouksineenkin huomion arvoinen.

Kuolemanvietistä. — Freudin spekulatiivinen kuolemanviettiteoria* osoit-
tautuu Canettin huomioitten valossa kyseenalaiseksi. Freud uskoi, että elämän-
vietin ohella eliöissä täytyy olla myös kuolemanvietti; tähän häntä ohjasi ro-
mantiikanajan filosofia, jonka mukaan jokaisella vietillä on vastavoima. Freud
oletti, että tuho ja aggressio ovat kuolemanvietin (eli *thanatoksen*, kuten muut
ovat sitä kutsuneet) aikaansaannosta. Canetti esittää uskottavamman selitys-
mallin: ihmiset tuottavat tuhoa, koska he koettavat paniikinomaisesti paeta
kuolemaa ja talloa toisia surman suuhun. Aggressio on niin muodoin merkki
elämänvimmasta, ei suinkaan kuolemanvietistä.

* Freud 1993: 94–.

Sosiobiologiasta. — Ensi silmäyksellä Canetti näyttäisi edustavan ns. sosiobiologista tutkimusta.* Tämän suuntauksen mukaan biologiset ja geneettiset seikat määräävät käytöstämme paljon voimakkaammin kuin yleensä uskotaan; jos lastenhoito tuntuu miehestä hankalalta, se johtuu kuulemma siitä, että lastenhoito on miehen luonnon vastaista. Sodat ja ”turpaanvedot” kuuluvat kiinteästi ihmisluontoon, eikä niistä siksi päästä eroon. Canettikin tuntuu edustavan sosiobiologiaa esitellessään ihmisen metsästäjänluontoa, apinain sormiharjoituksia ja ihmiskäden itseiselämää ja kehityshistoriaa. Hän kuitenkin lähtee siitä, että ihminen pystyy tiedostamaan ja hillitsemään viettymyksiään ja että ne ovat paljolti oppimisen ja matkimisen tulosta; ihmisyyys muodostuu tästä. Sosiobiologiassa tuntuu olevan kyse vastuunpakoilusta (sekin perin inhimillistä). Sodat ja ”turpaanvedot” eivät ole geneettisesti määrättyjä, väistämättömiä käyttäytymismalleja, vaan ne nousevat ihmisen kulttuuriympäristöstä ja -evoluutiosta. On selvää, että olemme käytöksestämme vastuussa.

Uusi näkemys katharsiksesta

Tässä yhteydessä ajankohtaisia ovat sellaiset taiteenlajit, jotka perustuvat joukkoilmiöihin: näyttämö- ja säveltaide. Canetti kuvailee lähinnä yleisön olemusta, mutta hän huomauttaa myös, että sinfoniaorkesteri toimii **joukkokiteenä**; kapellimestarista löytyy kiinnostava analyysi. Canettin mukaan kapellimestari on vallan havainnollisin ruumiillistuma. Hän tuntuu kannattavan hieman samanlaista käsitystä kuin Witold Gombrowicz, jonka mukaan yhteiskunnan yläluokka muokkaa taiteesta oman peilikuvansa; näin ollen yläluokan edustajat tulevat konserttiin ihailemaan vallankäyttöä, jota he itse arkielämässä harjoittavat. Sinfoniakonserttia tarkastellaan rituaalina, mutta näkökulma on uusi. ”– ihmiset ovat pitäneet kapellimestarin loihtimaa musiikkia pääasiana, ja on tuntunut selvältä, että väki menee konserttiin kuulemaan sinfonioita.” Tällainen tarkastelutapa vihjaa, että musiikin laadulla ei olisi väliä, mutta aivan näin pelkistettyä käsitystä Canetti ei kannata. Hyvä musiikki ja hyvä esitys muokkaa yleisöstä tiiviimmän joukon kuin huono. Keskeisintä on, että yleisö voi kokea yhteenkuuluvuutta.

”Hyvin harvoin katsojat lähtevät teatterista ennen kappaleen loppua; vaikka he olisivat pettyneitä, he sinnittelevät loppuun saakka; sehän merkitsee, että he pysyvät niin kauan koossa.”

Katharsista selvitettäessä on keskitytty taideteoksen muotopiirteisiin ja siihen, miten ne vaikuttavat ihannekatsojaan. Näin teki jo Aristoteles: ”Herättämällä pelkoa ja sääliä se [tragedia] tervehdyttää nämä tunteet.”† Tarkaste-

* Ilkka Niiniluoto (1984: 157–171) arvostelee sosiobiologiaa determinismistä ja reduktionismista.

† Aristoteles 1977: 23. — C. Fred Alford (1992) tarkastelee antiikin tragedioita psykanalyttisestä näkökulmasta.

lussa on kuitenkin jäänyt syrjään se, että varsinkin antiikin aikoina katharsis on koettu yleisön kesken. Yleisön ympäröimänä yksilö voi todellakin irrottautua itsestään ja ”jättää odat kasaksi kellariin”. Canetti ei katharsista käsittele, mutta hänen joukkohuomionsa tukevat uudenlaista katharsis-tulkintaa, jota koetan seuraavaksi hahmotella.

Yksilö kokee katharsiksen joukon keskellä suuren teoksen ja suurten henkilöiden edessä. Tällöin hän pystyy mahdollisimman kokonaisvaltaisesti astumaan teoksen sisään ja kokemaan sen lait ja ahdistuksen; järkytykset leviävät nopeasti joukon keskellä ja ihmisten reaktiot vahvistavat toisiaan. Katsoja jää eloon suuren traagisen sankarin kuollessa, ja tällöin oma elämä on kuin odottamaton kallisarvoinen lahja. Ja kun yleisö osoittaa suosiotaan näytöksen päätyttyä, myös ”kuolleet” esiintyjät virkoavat; on kuin yleisö pystyisi herättämään vainajat eloon. (En tiedä, aplodeerattiinko antiikissa.)

Katharsiksessa on siis kyse monimuotoisesta **kuolemanpelon työstämisestä**. Ihmiset käsittelevät kuoleman uhkaa leikinomaisella ja epäilemättä hyvin jalostavalla tavalla. Yhdessäolo tarjoaa siihen turvalliset edellytykset. Ahdistus siroaa joukkoon, eikä ota siksi muodostu. Kun kansa voi käsitellä kuolemanpelkoa omalla maaperällään, sen ei tarvitse sysätä kuolemaa toisten kansojen niskoille. Rauhanrakkaus ja tragediat kulkevat käsi kädessä, kuten Euroopan historia osoittaa.

Kansakuntien joukkosymboleja

11

Canetti pyrkii selittämään kansakuntien eroja tutkimalla kansojen joukkosymboleja. Häntä kiinnostaa ennen kaikkea se, miten ihmiset näkevät itsensä kansakunnan jäsenenä. Hän toteaa, että kansallisuusideologiat muistuttavat uskontoja ja rupeavat vaikuttamaan erityisesti sota-aikana. Hän analysoi hyvin tarkkanäköisesti muutamia keskieurooppalaisia kansoja, mm. englantilaisia, saksalaisia ja sveitsiläisiä; ehkäpä olisi lopuksi kiinnostavaa tarkastella muitakin kansakuntia — sellaisia jotka syystä tai toisesta ovat erityisen lähellä meitä suomalaisia.

SUOMALAISET

Suomalaisten joukkohistoria on varsin omaleimainen, ja sitä kannattaa tarkastella lähemmin. Siten saamme tietoa kansallisesta joukkosymbolista, joka **ehkäisee** avoimen joukon syntymistä.

Kannattanee aluksi katsoa suomalaisten historiaa joukon näkökulmasta. Menneisyydestä löytyy kyllä paljon joukkokokemuksia — sotia, herätysliikkeitä, suur- ja yleislakko —, mutta ne ovat voittopuolisesti liittyneet tuskallisiin ja kielteisiin tapahtumiin. Kansalaissodassa maa jakaantui kahtia ja veli nousi veljeä vastaan seurauksin, jotka katkeroittivat suomalaisten elämää vuosikymmenten ajan. Talvisota kokosi suomalaiset joukoksi kaikkein suuri-

suuntaisimmalla ja konkreettisimmalla tavalla, mutta sota ei ollut herkkua eikä suomalaisista muodostunut todella aitoa joukkoa: tunnettu romaani kuvaa, miten miehet hammasta purren asettuivat yhtenä rintamana puolustautumaan. Ankarat elinolot ovat tehneet suomalaisista **yksilöitä**. Vihollissotilaita kaatui talvisodassa paljon enemmän kuin suomalaisia, ja koska suomalainen on oppinut arvostamaan elämää — vaikeissa oloissa jokainen käsipari on tarpeen —, tapahtumat tuntuivat siltä kuin suomalaisten joukossa olisi aivan erityislaatuista tuhovoimaa. ”— arojen poikia makasi ruskeina myttyinä pitkin peltoja, paljon.”*

Suomalainen on suhtautunut joukkoilmiöihin kielteisesti; sanotaan että joukossa tyhmyys tiivistyy. Suomalainen on pelännyt joukkoa, koska joukon jatkona hänen yksilöllisyytensä vaarantuu ja uhkaa kadota. Joukko näyttäytyy uhkaavana ja kaikkinielevänä. Suomalainen **hukkuu** joukkoon.

Siksi voidaanakin sanoa, että suomalaisten joukkosymboli on **suo**. Joskus on epäilty, että maan nimi johtuisi *suo*-sanasta, mutta se ei pitäne paikkaansa; pelkkä epäilyskin tuntuu silti merkitsevältä.

Suomalaisen elämä oli pitkään taistelua suon kanssa: suo oli hävitettävä, halla nousi suosta, suo eksytti ja upotti. Alussa oli vain suo, kuokka ja suomalainen. Sittenmin suon ominaispiirteet ovat siirtyneet mielikuviin, joita hänellä on joukosta ja suomalaisuudesta.

Suomalainen haluaa syödä, juoda, rakastaa ja olla rauhassa. Toisten suomalaisten läsnäolo on merkinnyt valvontaa ja paheksumista. Erityisesti juominen ja humaltuminen ovat tulleet korvaamaan joukkoelämyksiä, sillä molemmissa — joukossa ja humalassa — on pohjimmiltaan kysymys samasta asiasta, alku-yhteyskokemuksen tavoittelemisesta.

Tilanne on kuitenkin muuttumassa. Joukko on kaikessa hiljaisuudessa menettänyt pelottavia piirteitään. Kun maa voitti jääkiekon maailmanmestaruuden, joukko murtautui spontaanisti kaupunkien kaduille. Kansa on tahtonut liittyä toisten kansojen joukkoon. Suomalaisten joukkotalous lienee siirtymässä mannermaisempaan suuntaan, eikä tämän kehityksen tuloksia voi edeltäkäs nähdä.

RUOTSALAISET

Suomalaisten ja ruotsalaisten välinen ero näkyy parhaiten kansallispäivästä: suomalaiset juhlivat itsenäisyyttä alkutalvella, jolloin on kylmää ja synkkää. He kokoontuvat televisiovastaanottimien ääreen katsomaan, kuinka valtakunnan suurmiehet ja -naiset ahtautuvat presidentin linnaan. Tungoksessa tanssiva väkijoukko on suomalaisen suon konkreettisin ilmentymä; tavallinen kansalainen tuntisi hukkuvansa tuohon joukkoon. Sen sijaan ruotsalaisten kansal-

* Tuuri 1984: 59.

lispäivä sijoittuu alkukesään, kasvun ja kukoistuksen aikaan. Silloin ruotsalaiset juhlivat ulkoilmassa maataan ja kuningastaan.

Ruotsin kansa on aina tavoitellut **kasvua** — olkoonpa pinta-alan, hyvinvoinnin, sivistyksen tahi väkiluvun kasvua. Kasvua on tavoiteltu monin keinoin, ja tavoiteltu kasvu on riippunut Ruotsin kuninkaasta voimakkaammin kuin ruotsalaiset itse ovat aina ymmärtäneet. Niinpä **kuningas** on ruotsalaisten kansallinen joukkosymboli.

Nykyään ruotsalaisten kasvutahto on kohdistunut väkiluvun kasvattamiseen. Heidän esimerkkinään on kuningasperhe; tuo perhe on kasvanut, ja kuninkaan puoliso on ulkomaalainen. Ruotsin kuningasperhe on toiminut esikuvana ruotsalaisten humanille siirtolaispolitiikalle: jokainen koditon tulija kasvattakoon Ruotsin kansaa samanvertaisena toisten kanssa.

Ruotsin nykyinen kuningas on suosittu ja kansanomainen. Jokainen ruotsalainen voi yhtä lailla tuntea, että kuningas rakastaa häntä. Näin ruotsalaiset voivat samastua toisiinsa, ja kuninkaan rakkaus omalta osaltaan vahvistaa Ruotsin kansallista yhtenäisyyttä.

VIROLAISET

Virolaisten joukkosymboli on **kuoro**. Viron kansa on pieni, ja sen voisi ajatella kokoontuvan suureksi kuoroksi; näin on joskus melkein tapahtunutkin. Virolainen näkee itsensä kuoron jäsenenä: ihmiset seisovat suurena tiiviinä joukkona, siinä on koko kansa, päitä vierä vieressä, ja kaikki laulavat ihmeen ihania lauluja isänmaan ylistykseksi.

Hyvin suuren kuoron ääni muistuttaa meren huountaa; virolainen tietää, että molemmat ovat kaikuneet jo kauan sitten: virolaisten kuoro ja laineiden laulu. Nuo äänet niin sanoaksemme kaikuvat halki vuosisatojen ja lupaavat kansalle pysyvyyttä. Pelon ja vainon aikana virolainen on hakenut turvaa kuorosta. Kun virolaisia kyydittiin Siperiaan, heistä tuntui kuin heidän kuoroaan olisi koetettu lyödä pirstaksi.

Koko kuoro seisoo yhdessä ja katsoo kuoronjohtajaa. Johtaja ei ole hankkinut asemaansa väkivalloin; hän ei ole tappanut ketään eikä edes raivannut ketään tieltään. Hänen johtajuutensa ei perustu väkivaltaan vaan rakkauteen: hän rakastaa isänmaata erityisen syvästi ja pystyy ilmaisemaan tuon rakkauden niin että myös muut tuntevat sen omakseen ja tahtovat yhtyä lauluun.

Voisi sanoa, että virolaiset muodostavat musiikin valtakunnan hovi väen. Ei yksikään toinen sivistyskansa ole saavuttanut näin kouriintuntuvaa ja kattavaa tiiviyyttä. Ei yksikään toinen sivistyskansa ole päässyt näin lähelle taivasta.

LÄHDETEOKSET

- Alford, C. Fred 1992: *The Psychoanalytic Theory of Greek Tragedy*. Yale University Press, New Haven.
- Aristoteles 1977: *Runousoppi*. Suomentanut Pentti Saarikoski. Otava, Helsinki. [Περὶ ποιητικῆς, n. 335–322 eKr.]
- Bergson, Henri 1994: *Nauru. Tutkimus komiikan merkityksestä*. Suomentaneet Sanna Isto ja Marko Pasanen. Loki-Kirjat, Helsinki. [*Le Rire. Essai sur la signification du comique*, 1900.]
- Bion, Wilfred R. 1979: *Kokemuksia ryhmästä. Ryhmädynamiikka psykoanalyysin näkökulmasta*. Suomentanut Liisa Syrjälä. Weilin+Göös, Espoo. [*Experiences in Groups*, 1961.]
- Canetti, Elias 1974: *Das Gewissen der Worte*. Hanser, München.
- Canetti, Elias 1985: *Soihtu korvassa*. Suomentanut Kyllikki Villa. Tammi, Helsinki. [*Die Fackel im Ohr*, 1980.]
- Canetti, Elias 1994: *Avainkorva. Viisikymmentä luonnetta*. Suomennos [Markus Lång ja] Jari Tammi. Pikku-idis, Helsinki. [*Der Ohrenzeuge*, 1974.]
- Canetti, Elias 1998: *Joukko ja valta*. Suomentanut Markus Lång. Loki-Kirjat, Helsinki. [*Masse und Macht*, 1960.]
- Freud, Sigmund 1940: Massenpsychologie und Ich-Analyse. [1921.] — *Gesammelte Werke* XIII, s. 71–161. Imago, London.
- Freud, Sigmund 1943: Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia Paranoides). [1911.] — *Gesammelte Werke* VIII, s. 239–320. Imago, London.
- Freud, Sigmund 1993: *Johdatus narsismiin ja muita esseitä*. Suomentanut Mirja Rutanen. Love, Helsinki.
- Hautamäki, Soili 1988: *Ydintrauma. Ihminen Hiroshiman jälkeen*. Pohjoinen, Oulu.
- Hämäläinen, Martti 1996: *Eros, väkivalta ja uskonto*. Atena, Jyväskylä.
- Le Bon, Gustave 1912: *Joukkosielu*. Otava, Helsinki. [*Psychologie des foules*, 1895.]
- McClelland, John S. 1989: *The Crowd and the Mob: From Plato to Canetti*. Unwin, London.
- Niiniluoto, Ilkka 1984: *Tiede, filosofia ja maailmankatsomus. Filosofisia esseitä tiedosta ja sen arvosta*. Otava, Helsinki.
- Schreber, Daniel Paul 1995: *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken nebst Nachträgen*. Kadmos, Berlin. [1903.]
- Tuuri, Antti 1989: *Talvisota. Kertomus*. Otava, Helsinki.